

Цимбал О.І.,
д-р екон. наук, старший науковий співробітник,
Ярош О.М.,
канд. екон. наук, старший науковий співробітник,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ РОЗВИТКУ ТА РЕГУЛЮВАННЯ

У статті розглянуто тенденції розвитку ринку праці в Україні в контексті трансформації економічної системи. Виявлено ключові проблеми сучасного розвитку ринку праці в Україні.

В статье рассмотрены тенденции развития рынка труда в Украине в контексте трансформации экономической системы. Выявлено ключевые проблемы современного развития рынка труда в Украине.

In the article the trends of the labor market in Ukraine in the context of the transformation of the economic system. Identified the key problems of the modern labor market development in Ukraine.

Ключові слова. Ринок праці, трансформація економічної системи, зайнятість, безробіття, працездатне населення, проблеми ринку праці.

Ключевые слова. Рынок труда, трансформация экономической системы, занятость, безработица, трудоспособное население, проблемы рынка труда.

Keywords. Labor market, the transformation of the economic system, employment, unemployment, working-age population, problems of the labor market.

Вступ. В науковому та експертному середовищі не вщухають дискусії щодо місця, яке займає ринок праці в економічній системі. Її гострота пов'язана із тим, що визнання ринку праці виключно економічним феноменом і включення його до складу загальної економічної системи як невід'ємної частини, з одного боку, та визнання його, як мінімум, дуалістичної соціальної та економічної природи, з іншого, призводять до різного розуміння і спрямовування політики регулювання. В цьому контексті виявлення складної системи взаємозв'язків між динамікою ринку праці та економічною системою взагалі, ідентифікація структури та доміантних тенденцій розвитку дозволить адекватніше відобразити всі значимі суспільно-політичні і соціально-економічні процеси мікро-, макро- та глобального рівня.

Закономірностям та тенденціям функціонування ринку праці з точки зору усього комплексу його зв'язку із економічною системою взагалі присвячена значна кількість теоретичних та прикладних розробок, серед яких слід виділити роботи Бандура С.І., Бондар І.К., Василенко П.М., Васильченка В.С., Заяць Т.А., Колота А.М., Лібанової Е.М., Петюха В.М. та інших. Разом з тим, потребують подальшого розвитку теоретичні положення та гіпотези, які дають можливість визначити та обґрунтувати ті тенденції взаємодії ринку праці та економічної системи, які визначатимуть майбутній вектор соціально-економічного розвитку країни, що може стати основою визначення ймовірних проблем розвитку, розробки та реалізації механізмів його регулювання.

Постановка завдання. Метою даної роботи є визначення доміантних тенденцій розвитку та регулювання ринку праці в Україні з точки зору закономірностей трансформації економічної системи України.

Результати дослідження. Першим етапом інтенсивної трансформації економічної системи України є період подолання розриву господарських, та соціальних зв'язків між новими країнами — колишніми частинами СРСР та країнами, що вступили на шлях транзиту від соціалістичної до ринкової економіки, ускладнений складними внутрішніми політичними та соціальними перетвореннями (приватизація, формування державних і ринкових інститутів). економіки став періодом стагнації промислового виробництва та традиційної торгівлі, високої інфляції, потужної міграції, хаотичної реструктуризації галузей економіки. У сфері організації суспільної праці це супроводжувалося первинним формуванням ринку праці, що призвело до падіння заробітної плати та інших доходів населення, появи відкритого безробіття, накопичення прихованого безробіття як на

підприємствах так і серед зовні економічно неактивного населення, затримки заробітної плати. Водночас, саме у 1992-1996 рр. були закладені підвалини більшості політичних та економічних інститутів держави: створено національні грошова та банківська системи, сформовано основні інституції державного управління економікою, закладено підвалини нової системи соціального захисту. Поступово формувалася інфраструктура відносно мобільного та відкритого ринку праці, спроможного запобігати масовому безробіттю та забезпечувати супроводження процесів реструктуризації зайнятості.

Першою ознакою успішного становлення нової економічної системи України стала світова фінансова криза 1997-1998 рр. Вона не тільки виявилася першим суто ринковим потрясінням, а й продемонструвала нову логіку відкритості щодо процесів глобалізації. Хвилі цієї кризи досягли максимуму в Україні у 1998-1999 рр. і виявили вразливість та низьку ефективність валютно-грошової та бюджетної політики, суперечливість процесів приватизації, слабкість позицій українських виробників на світовому ринку та їх недостатню конкурентоспроможність. Однак для ринку праці України ці роки виявилися чи не найважчими. Саме в цей період ринок праці дійшов найнижчої межі падіння, яка одночасно постала відліком нової якості відповідних процесів у сфері організації суспільної праці — ринок праці відбувся як окрема якість. Сьогодні є очевидним, що саме ця криза дала поштовх і прискорила процеси формування в Україні нової економічної моделі, заснованої на ринкових засадах та інтегрованої до глобального світу, завершенням оформлення якої можна вважати 2004—2005 рр. В цей період було виявлено й нові механізми зв'язку ринку праці із загальним розвитком економіки. Була майже завершена приватизація нестратегічних об'єктів, фінансова ситуація стабілізувалася, було започатковано прискорений та широкий розвиток підприємництва, відбулася концентрація капіталу та завершалося формування механізмів державної підтримки великого бізнесу. Це призвело до формування нових внутрішніх господарських зв'язків і виходу національних промислових та сільськогосподарських підприємств на світові ринки. В економіці ключову роль почали відігравати експорт та імпорт, бюджетна підтримка економіки й соціальної сфери. В результаті в країні активізувалися процеси екстенсивного збільшення економічної активності та зайнятості, зростання заробітної плати та скорочення заборгованості з неї.

Саме з цією моделлю зв'язку ринку праці та економіки Україна зустріла нову світову фінансово-економічну кризу 2008 р., внаслідок чого тенденції економічного зростання та покращення ситуації на ринку праці були різко обірвані, що однак це не призвело до руйнування її логіки, характеру та орієнтації загальних процесів трансформації. Так, якщо на ринку праці у докризовий період сформувались більш-менш стабільні тенденції формування різних станів економічної активності, то у період кризи вони лише втратили свою інтенсивність і після нетривалого періоду шоку, повернулися до попереднього тренду — зайнятість на повному ринку праці продовжувала зростати, а безробіття скорочуватися, зарплата та зайнятість у неформальному секторі збільшуватися, кількість штатних працівників реєстрованих підприємств та організацій — скорочуватися.

Стосовно зрушень у галузевій структурі господарства, то на початок 2012 р. 53,4% ВВП було створено у таких домінуючих видах діяльності: торгівлі; переробній промисловості; транспорті та зв'язку, операціях з нерухомим майном та наданні послуг підприємцям. Подібна структура ВВП сформувалась в результаті тренду, що принципово не змінювався з часів усталення докризової економічної моделі. Динамічно зростали торгівля, добувна промисловість, операції з нерухомим майном і послуги підприємцям, діяльність готелів та ресторанів. Вплив кризових процесів на ці види діяльності був тимчасовим і вони швидко відновили тенденції докризового періоду. Незалежно від кризи відбувалося зменшення частки переробної промисловості та діяльності транспорту і зв'язку. Криза практично не вплинула на види економічної діяльності, що переважно фінансуються з бюджету, безпосередньо контролюються державою, або є природними монополіями — енергетику, державне управління, освіту, охорону здоров'я та надання соціальної допомоги. Помітний негативний вплив кризи відчули види діяльності, традиційно чутливі до фінансово-економічної кон'юнктури — фінансова сфера, будівництво й сфера комунальних та індивідуальних послуг. Натомість, сільське господарство стало єдиним видом економічної діяльності, для якого вплив кризи виявився позитивним, внаслідок чого воно швидко досягнуло практично докризового рівня.

Така трансформаційна динаміка галузевої структури економіки зумовила те, що найбільша частка зайнятих осіб працездатного віку припадає на види економічної діяльності, пов'язані з сектором державних послуг¹ (20,1%). Друге місце за цим показником займає промисловість — 19,9%, третє — поділяють торгівля і ремонт побутової техніки та сільське господарство (разом із спорідненими видами діяльності) — відповідно 17,7 та 17,4%. Найменшою є частка зайнятого населення працездатного віку у наданні індивідуальних послуг та фінансовій діяльності (3,5% та 1,8% відповідно).

Аналітична оцінка невисоких рівнів зайнятості населення працездатного віку в цих секторах ґрунтується на певних об'єктивних чинниках. Зокрема, для фінансової діяльності характерним є високий рівень продуктивності праці, отже немає підстав розраховувати на високі показники зайнятості у даному виді діяльності в країні, що не належить до міжнародних фінансових центрів. Інша ситуація із зайнятістю в сфері індивідуальних послуг. Більшість з них не є масовими та, за своєю сутністю, не мають перспектив проривного збільшення продуктивності. Тому низькі показники зайнятості свідчать про суттєвий дефіцит в Україні побутових, культурних, спортивних та ін. послуг відповідного рівня. Недостатній розвиток побутових та інших послуг, пов'язаних із життєзабезпеченням, є однією з причин наявності в Україні значної частки економічно неактивного населення, фактично зайнятого організацією побутової та культурної життєдіяльності.

Поряд із трансформацією параметрів загальної кон'юнктури ринку праці та економіки відбулися суттєві зрушення в соціальній підсистемі ринку праці. Збільшення доступності вищої освіти у незалежній Україні зумовило зростання частки осіб, які мають повну вищу освіту, що на початок 2012 р. дорівнювала 22,8% працездатного населення. З огляду на це, а також тенденцію до зниження народжуваності на початку 1990-х рр., відбувається поступове зменшення кількості осіб з неповною вищою освітою (кваліфікаційний рівень — молодший спеціаліст) та базовою загальною середньою освітою (9 класів школи) — у 2011 р. їх частка становила 7,8 та 9,6% населення працездатного віку відповідно.

Найбільш вагомими професійно-кваліфікаційними групами зайнятого населення працездатного віку є працівники найпростіших професій (20,7%), сфери торгівлі та послуг (15,7%) і професіонали (14,8%). Частка жінок переважає над часткою чоловіків у таких професійно-кваліфікаційних групах, як працівники сфери торгівлі і послуг, професіонали, фахівці, технічні службовці. До цих груп належать понад 63,8% зайнятого жіночого населення. Населення чоловічої статі переважно є представниками таких професійних груп, як кваліфіковані робітники з інструментом, найпростіші професії, професіонали — сумарна частка цих груп складає 52,2% зайнятих чоловіків працездатного віку.

Зайнятість населення в Україні традиційно реалізується через відносини найму. Їх учасниками є 83,7% населення, при цьому не існує істотної різниці між жінками та чоловіками (83,3% та 84,1% відповідно). Більш помітною є різниця між часткою найманих працівників у містах і сільських поселеннях. Серед мешканців міст вона складає 91,7%, тоді як на селі — лише 65,2%. На відміну від міст, у сільській місцевості частка найманих працівників чоловічої статі є дещо вищою, ніж жінок — 67,3% проти 62,8%.

Незважаючи на те, що метою низки реформ в Україні визначено формування економічно самостійного середнього класу, частка самозайнятого населення залишається незначною (14,8%). Беззаперечним лідером за цим показником є сільська місцевість, де такий статус зайнятості має третина населення.

Частки населення з іншим статусом зайнятості є мінімальними: роботодавців серед населення працездатного віку трохи більше 1,1% а безкоштовно працюючих членів сім'ї — менше 0,5%.

Таким чином, тенденції та динаміка розвитку економічної системи та ринку праці, сформувавши основи для подальшої трансформації їх співвідношення та взаємодії. Ідентифікуючи їх можна сказати, що сутність сучасних економічних процесів в Україні являє собою відновлюване економічне зростання на основі інерції та кон'юнктурної адаптації докризової моделі розвитку. Відповідно, реакцією на ускладнення викликів економічного й соціального розвитку стає зменшення економічного та соціального розмаїття, спрощення

¹ До державних послуг віднесені такі види діяльності (згідно КВЕД-2005): Державне управління, Охорона здоров'я та соціальні послуги, Освіта. Два останні види діяльності загалом представлені державними організаціями та установами, що фінансуються з бюджету і керуються органами державної виконавчої влади.

економічного базису, надмірна концентрація і монополізація бізнесу, посилення державної присутності в економіці (через підтримку соціальної сфери та інфраструктури і бюджетні інвестиції та закупівлі), згорання приватної підприємницької ініціативи. Відбувається різке зростання експортно-імпоротної залежності України, погіршення її торговельного балансу. Відповідно, до цього доміантною рисою розвитку ринку праці є формування цілого ряду проблем економічного, організаційного та психологічного характеру, ігнорування яких через складну систему взаємозв'язків та взаємозалежностей може вплинути не лише на увесь ринок праці, а й на процеси соціально-економічного розвитку країни в цілому, а саме:

- консервація нинішньої структури зайнятості, внаслідок низької дієвості реформ спрямованих на удосконалення галузевої структури економіки;
- збереження сировинної орієнтації господарства країни, висока питома вага виробництва продукції з невисоким рівнем переробки, що не потребує значної кількості висококваліфікованих робітників;
- збереження достатньо високого попиту на представників робітничих професій;
- зростання масштабів та ролі неформальної зайнятості. Поширення такої зайнятості вже стало основою для формування практики неформального регулювання ринку праці, яка знаходиться поза межами державного впливу;
- психологічна нестійкість до загроз та ризиків пошуку офіційного та довготривалого робочого місця із гідними умовами праці та зайнятості, що суттєво дезорганізовує ціннісні орієнтації, призводить до невідповідності власних інтересів можливостям і здібностям людини, продукує зниження рівня мотивації до праці.

В результаті сьогодні українська держава знову опинилася точці трансформаційного роздоріжжя. Інерція та структура наявних зв'язків зумовлюють орієнтацію на консервацію і подальше спрощення докризової моделі. Потреба щодо забезпечення економічного зростання з одночасним якісним розвитком суспільства спонукає уряд, бізнес та суспільство до пошуку шляхів прискорення модернізації, що дозволило б не тільки подолати наслідки кризових процесів, а й здійснити перехід від бюджетно-фінансової моделі управління ресурсно-сировинною економікою до збалансованої моделі сталого розвитку.

Висновки. Отже, наявність та всезростаючий вплив вказаних проблем потребує формування ефективних та дієвих механізмів їх виявлення та подолання.

На нашу думку, найбільш ефективними напрямками подолання вказаних проблем можуть стати:

- формування механізмів збільшення кількості робочих місць, особливо тих, які потребують висококваліфікованої праці;
- розробка заходів з пом'якшення негативного впливу неповного відтворення робочої сили;
- підвищення рівня залучення, а й відповідно рівня зайнятості молоді та осіб перед пенсійного віку;
- усунення передумов розширення практики неформальної зайнятості;
- удосконалення системи оплати праці та зменшення рівня її диференціації як у галузевому, так і у територіальному розрізах.

За прогнозами більшості експертів у найближче десятиріччя визначатиметься майбутня модель світового розвитку, що неминуче прискорить пошук Україною свого місця у цих процесах. Значну роль в успішності цього пошуку відіграватиме ефективно діючий та збалансований ринок праці, що може стати довгостроковим орієнтиром загального суспільного розвитку.

Література

1. Інформація Державної служби статистики — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: — ukrstat.gov.ua
2. Інформація Державної служби зайнятості України / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: - <http://www.dcz.gov.ua>

Стаття надійшла до редакції 22.10.2013 р.